

LJILJANA KONSTANTINOVIC

Likovno stvaralaštvo zatvorenika koncentracionih logora i ratnih zarobljenika

Proučavanje stvaralaštva likovnih umetnika naših naroda u periodima velikih ratnih razaranja — balkanskih ratova, I i II svetskog rata — dobija sve značajnije mesto u istoriji umetnosti. Istraživanja u ovoj oblasti privukla su izvestan broj stručnjaka i naučnih radnika, koji ovoj problematici prilaze sa raznih aspekata, otkrivajući njene raznovrsne vrednosti.

Činjenica je da su ratovi oduvek nalazili svoje tumače i u likovnim disciplinama, kao i da su sačuvana dela neosporno zanimljiva, iako često neujednačenih umetničkih vrednosti. S druge strane, činjenica je da su ta dela često nezamenljivi dokument određenog vremena, određenih zbivanja, u nekim slučajevima i značajan doprinos u smislu likovnih vrednosti. Setimo se samo u vezi s tim radova Koste Miličevića, jednog od stvaralaca tokom I svetskog rata ili Dušana Vlajića, ratnog zarobljenika u II svetskom ratu.

Likovna dela nastala u vremenskom razdoblju 1941—1945. u vreme II svetskog rata i narodnooslobodilačke borbe nose sa sobom niz specifičnosti koje su tipične za ovaj period. Podela na tri grupe stvaralaca, na tri kategorije, izgleda nam kao jedina opravdana: borci narodnooslobodilačke vojske i njihova dela, delo zatvorenika koncentracionih logora i delo ratnih zatvorenika.¹ Ovakva podela za ratno slikarstvo tokom 1941—1945. nameće se istraživaču sama po sebi, jer su dela nastala u okviru ovih grupacija na razne načine povezana. Situacije u kojima su se našli pojedini stvaraoci, uslovile su, moglo bi se reći i da su diktirale određenu sadržinu, određenu tematiku pre svega, koja se u ovom slučaju mora tretirati kao jedan od značajnih faktora.

U ovome saopštenju zadržaćemo se na likovnim delima zatvorenika koncentracionih logora i delima ratnih zarobljenika, do sada manje poznatim i proučavanim.

Koncentracioni logori fašističkog režima bili su mesta masovnih uništavanja i istrebljenja, kao što je poznato. Utoliko je i neverovatnija činjenica da su umetnici i na takvom mestu, pod stalnim pritiskom

prisutne granice između života i smrti, bili sposobni da stvaraju. Sigurno je stoga tačno, ako se kaže da je potreba umetnika za likovnim izražavanjem bila isto tako jaka kao i nagon za samoodržanjem, za preživljavanjem!

Sačuvani crteži Stevana Bodnarova, koji je sigurnim realističkim likovnim postupkom zabeležio sudbinu većeg broja zatvorenika na Banjici — od dolaska do streljanja — dragoceni su svakako i kao dokument, ali i kao crtački opus jednog od veterana angažovane umetnosti u Srbiji.² Njihov autor je crtajući takve motive u logoru bio svestan opasnosti kojoj se izlaže, uostalom kao i svi drugi umetnici u logorima, pa ih je vešto skrivao do napuštanja logora.³

Prema kazivanju Miloša Bajića tek mali komad olovke, ili ugljena i delovi pak-papira ili koverata, bili su materijal za »tehničko izvođenje« crteža. Moguće represalije i nedostatak materijala nisu omele slikare da izuzetno ekspresivnom, čvrsto vođenom, a katkad samo nabačenom linijom zabeleži čitav ciklus ljudskih patnji i stradanja prvo na Banjici, a zatim u logoru Mauthausen.⁴ Skriveni i zakopani u samom logoru, sačuvani crteži su u veoma dobrom stanju, te i danas najrečitije govore o situaciji u logorima. Istovremeno oni svedoče i o crtačkim sposobnostima autora (sl. 1, sl. 2).

Veći broj crteža Aleksandra Deroka⁵ veoma sugestivno opisuju događaje u zatvorima specijalne policije i na Banjici, gde se Deroko našao kao talac.⁶

Pored ovih većih celina sačuvanih crteža, koji omogućavaju i procenu njihove likovne vrednosti, sačuvani su pojedinačni ili manji broj listova iz logora Mire

¹ Nadrealizam, Socijalna umetnost, N. Šuica, Umetnost NOR-a, Beograd 1969, 64.

² Nadrealizam... B. Čosić, Socijalna umetnost u Srbiji, 24—35.

³ Danas se ovi crteži čuvaju u zbirci crteža Narodnog muzeja u Beogradu.

⁴ M. Bajić, Mauthausen 106621, Beograd 1975.

⁵ Aleksandar Deroko, profesor na Arhitektonskom fakultetu beogradskog univerziteta, sada u penziji.

⁶ Istorijски muzej Srbije dobio je kraći rukopis prof. A. Deroka »Sećanje na ratne događaje.« Ovim putem Muzej zahvaljuje autoru teksta.

1 Miloš Bajić, *Posljednji ručak* — logor Mauthausen

2 Miloš Bajić, *Talijanski antifašista* — logor Mauthausen

Jovanović, streljane na Banjici, Dragoljuba Vuksanovića, sprovedenog sa Banjice 1942. godine u logor u Norveškoj, Nikole Karanovića, koji se amaterski bavio crtanjem, i Aleksandra Lakića, sa Banjice prebačenog u logor u Erouville. Izuzev Bodnarova, Bajića, Deroka i Lakića, koji su crtali čitav niz scena, često veoma mučnih, ostali su pretežno crtali likove zatvorenika. Sačuvani likovni materijal najvećim delom govori o realističkoj, deskriptivnoj orijentaciji tih umetnika. Crteži Miloša Bajića upućuju na ekspresionističko izražavanje, koje je po intimnom osećanju autora bilo najpodesnije da prikaže ljudsku patnju. Uglaste, isprekidane forme pojedinih crteža doprinele su sigurno još snažnijem izrazu.⁷

Posmatrajući delo navedenih autora u celini, sasvim prirodno se nameće zaključak da je, i pored sve neujednačenosti likovnih vrednosti, najdragocenija pre svega humana poruka.

U zarobljeničkim logorima situacija je bila drugačija. Zaštićeni unekoliko Ženevskom konvencijom tokom većeg dela boravka u zarobljeništvu, ratni zarobljenici su imali, kao što je poznato, drugi tretman. No i pored toga, njihov skučen život obespravljenih ljudi među žicama, posmatran sa pozicija slobodnog čoveka, bio je veoma težak, te je svaka aktivnost — a bilo ih je više u ovim logorima — za poštovanje. Često

bez osnovnih uslova za život — hrane, odeće, grejanja — daleko od svojih porodica i zemlje gde su se tokom rata dešavale krupne društvene promene, ratni zarobljenici umetnici, stvarali su neobičnom energijom, beležeći sve ono što ih je okružavalo, sve ono što je činilo njihov život u tom momentu, ponekad da bi sačuvali od zaborava čitav niz okolnosti u kojima su se našli, a ponekad nastavljajući neku likovnu delatnost započetu pred rat, sa nadom da će je nastaviti po završetku rata.

Nabavke materijala: tempera, akvarela pa i ulja preko logorskih kantina, ili preko podmitljivih stražara, pružale su zarobljenicima daleko veće mogućnosti, pa je stoga i njihov opus u pogledu tehničkog izvođenja raznovrsniji i bogatiji.

Rad u nekoj vrsti ateljea, improvizovanog doduše, a u nekim od logora organizovanog čak u posebnoj baraci, omogućio je slikarima priličnu aktivnost. Poznato je da su neki od njih držali kurseve slikanja i crtanja. Zahvaljujući tome, razvila se raznovrsna amaterska likovna delatnost čitavog niza amatera slikara i duborezaca, koji su na tom polju dali ponekad zanimljive rezultate, o čemu svedoči sačuvan materijal.

U nekim logorima organizovane su likovne izložbe kolektivne ili samostalne, kao što su ih imali Jovan Kukić i Stanislav Beložanski⁸, koje su bile popraćene improvizovanim katalogom ili plakatima.

⁷ M. Protić, *Srpsko slikarstvo XX veka*, Beograd 1970, II, 479—480.

⁸ Zahvaljujemo autorima na podacima i dokumentarnom materijalu na ovoj temi.

Likovna umetnost naročito je korišćena u raznim kulturno-prosvetnim aktivnostima zarobljenika. Scenografija i kostimografija su posebno negovane discipline, u čemu su učestvovali skoro svi umetnici. Na tim poslovima su naročitu inventivnost pokazali profesionalni scenografi, kao što su to S. Beložanski i I. Lučev, ali i drugi kao P. Vasić. S obzirom na činjenicu da su predstave bile improvizacije rađene na osnovu sećanja u nedostatku originalnih dramskih tekstova, i scenografska rešenja su bila često uspele improvizacije.⁹

Karikatura je takođe veoma mnogo i rado korišćena, upravo i zbog mogućnosti reagovanja i dvosmislenog ukazivanja na ratnu situaciju. Pored toga karikatura je bila podesna i za obeležavanje negativnih pojava među zarobljenicima, kao i prikrivenih političkih opredeljenja. U ovome su naročito istupali napredno orijentisani i organizovani likovni umetnici.

Iz celog sačuvanog, do sada poznatog likovnog opusa zarobljenika, smatramo da je potrebno izdvojiti one materijale koji su registrovali izgled logora, enterijere baraka, scene iz zarobljeničkog života, vidljivu glad na portretisanim likovima, kojih ima veoma mnogo, mar-

šve prilikom prebacivanja zarobljenika iz logora u logor i slično. Takvi motivi, pod pretpostavkom da poseduju neophodne likovne vrednosti, svakako predstavljaju ono najdragocenije što je sačuvano. U pogledu likovne orijentacije pojedinih umetnika, raznovrsnost je uočljiva zbog relativno velikog broja već oformljenih umetnika, koji su dospeli u zarobljeništvo. Međutim, konstatujemo da je realistički pristup najčešći, verovatno zbog svesne ili pak nesvesne potrebe, da se svi ovi događaji i sudbine zabeleže što jasnijim, lakše shvatljivim jezikom. Čitavi ciklusi ili određen broj dela D. Vlajića,¹⁰ P. Vasića¹¹ (sl. 3, sl. 4), J. Kukića, S. Beložanskog, N. Jelaće, I. Lučeva, S. Radojčića (sl. 5, sl. 6) V. Stojanovića, B. Obradovića, B. Kovačevića, B. Ignjatovića, C. Radovića (sl. 7, sl. 8), Samojlova, B. Krešćinskog¹² i drugih manje poznatih, mogu se uvrstiti u bogatu likovnu zaostavštinu ratnih zarobljenika, istovremeno i u dokumentaciju o jednom tragičnom periodu.

Potrebno je naglasiti da je takav rad zarobljenika bio moguć samo u onom relativno mirnom vremenu između perioda privikavanja neposredno posle aprilske katastrofe i još težeg kraja rata, kada su Nemci u opštem rasulu svojim postupcima negirali postojanje ma kakvih međunarodnih konvencija, pa i Ženevske.

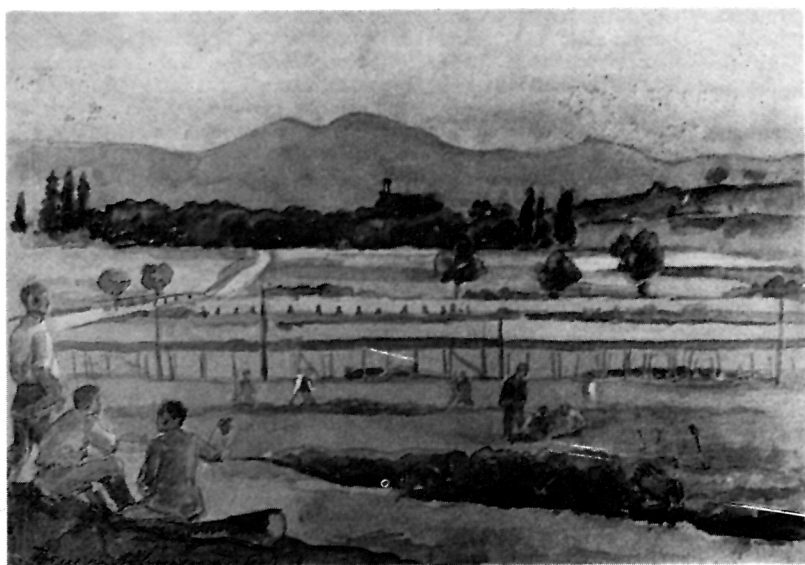
Na kraju možemo da zaključimo da je korisno i potrebno poznavanje likovnog stvaralaštva ovog perioda ne samo zbog donošenja ocene vrednosti i nivoa ovoga opusa već i zbog vrednosti koje su sadržane u svakom likovnom delu, ma kako i ma gde ono nastalo, zbog upoznavanja čitavog niza elemenata i situacija koje delo svojom suštinom i analizom te suštine otkriva.

⁹ Podatak dobijen od autora, na čemu zahvaljujemo.

¹⁰ M. Protić, op. cit., I, 266—268.

¹¹ Katalog Galerije doma Jugoslovenske narodne armije — Pavle Vasić — iz beležnice jednog ratnog zarobljenika, Beograd 1973.

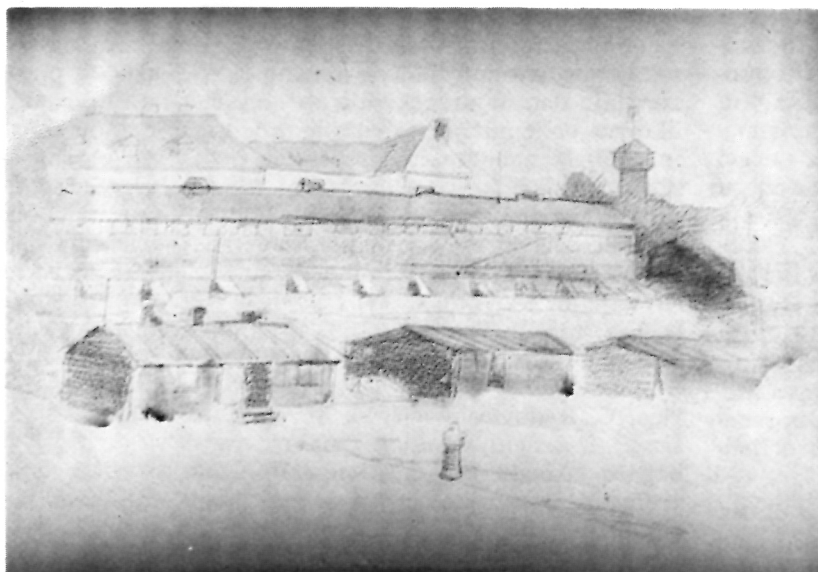
¹² Jugoslovenska umetnost u narodnooslobodilačkom ratu 1941—1945, Beograd 1975, 14—21.

3 Pavle Vasić, *Pogled na Aquapendente*

4 Pavle Vasić, *Zarobljenik u Aversi*

5 Svetozar Radojčić, Zarobljenički logor Hamelburg

6 Svetozar Radojčić, Zarobljenici u logoru Hamelburg

Zusammenfassung

DAS BILDENDE SCHAFFEN DER GEFANGENEN IN DEN KONZENTRATIONSLAGERN UND DER KRIEGSGEFANGENEN

Im Studium der Kunst wurden immer bestimmte Methoden der Klassifikation von Kunstwerken und ihrer Autoren, benutzt. Die Möglichkeiten dieser Klassifikationen sind gross, aber hauptsächlich stabilisiert und bei uns und in der Welt akzeptiert worden, als Systeme die auf den stilistischen Vorzügen bestimmter Gruppationen basieren, welche typische Erscheinungen in einzelnen chronologischen Zeitabschnitten sind.

Ein solches Herantreten an das Erforschen der bildenden Künste ist nicht nur gebräuchlich, sondern auch berechtigt, da bestimmte gesellschaftliche Bedingungen, das kulturelle Klima und die Mitte das Gestalten dieser und solcher Künste beeinflusst haben, oftmals auch rebellisch in Bezug auf akademische Richtungen, die für jede Periode charakteristisch sind.

Neben diesen allgemeinen Übersichten, sind Untersuchungen in verschiedenen Richtungen möglich: der Opuse einzelner Künstler, Malereiarten, wie es Landschaft, Portrait, Stillleben und ähnliches sind.

Die Zahl der wissenschaftlich Werkstätigen, die sich gemäss einer gewissen eigenen, persönlichen Orientierung, einer ihrer Affinität, für die Arbeit in diesen engeren Gebieten entschieden haben, ist gross, weitaus breitere Wesenheiten eines solchen bildenden Schaffens beleuchtend.

Das Studium der Kunst einer Anzahl von Schaffenden, die durch das gleiche oder ähnliche Schicksal und der Mitte, in der sie sich durch das Zusammentreffen der Umstände fanden, gebunden sind, nicht ihrem eigenen Wunsche zufolge, durch eine künstlerische, ideologische oder welche immer freiwillige Entscheidung, was in der Kunst eine normale Erscheinung ist, stellt sicherlich eine Reihe ganz spezifischer Probleme vor den Forscher.

Im Falle des bildenden Schaffens der Gefangenen in Konzentrationslagern und von Kriegsgefangenen, handelt es sich um Werke von Künstlern, die vor allem durch das Schicksal verbunden sind, die sich in den gleichen oder sehr ähnlichen Lebensbedingungen gefunden hatten, welche, jedoch, als Künstler sehr verschieden waren. Genauer gesagt, sie haben eine sehr verschiedene »bildende Sprache« gesprochen, beziehungsweise, jeder in seiner eigenen. Die Kriegsperiode des Schaffens von Künstlern, renommiert vor dem Kriege, oder affirmiert nach dem Kriege, ist am häufigstem nur in Studien und Übersichten der zeitgemässen Kunst erwähnt worden. Das ist nicht ohne einen berechtigten Grund gemacht worden — auch nicht zufällig. Bei der Bearbeitung des Maleropus Einzelner — sei es durch Monographien oder durch allgemeine Übersichten der serbischen bildenden Kunst, bildet die Kriegsperiode ein logisches Glied in der ganzen Entwicklungslinie — ein positives oder negatives! — und ist oft im Sinne der Innovation in bildender Hinsicht ohne besonderes Interesse. Betrachten wir das bildende Werk dieser Künstler als ein Ganzes, kommen wir zum Schluss, dass Werte in einer anderen Richtung zu suchen sind — vor allem in jenem tief Menschlichem, Humanem — in der Botschaft, die es in sich trägt, und darauf an die kritische Einschätzung im Gebiete des bildendem Bewertens herantreten.

Das ist sicherlich einer der Grundwerte des Schaffens der Gefangenen und Kriegsgefangenen, den man nicht aus den Augen verlieren darf. Andererseits, wird die Thematik unvermeidlich gemeinsam unter solchen Bedingungen des Schaffens. — Sie ist eine der Komponenten der bildenden Kunst welche neben den bildenden Eigenheiten das Wesen jedes Schaffens macht — insofern sie nicht falsch aufgefasst und falsch interpretiert, anekdotisch missbraucht, wird.

7 Cvetko Radović, *Zarobljenik*

Das Interesse für das Lager, für die mit Stacheldraht abgegrenzten Baracken, die Wachtürme mit ihrer ganzen drohenden Brutalität der Gewalttätigkeit: das Interesse für den Menschen in einer solchen Mitte — den Menschen, welcher ein unerschöpfliches Motiv der Kunst aller Zeiten und Gelegenheiten ist, auch in diesen unmenschlichen; das In-

teresse für eine ganze Reihe von Situationen und Ambiancen, nahezu unmöglich für das Bestehen des Menschen (hier wird in erster Linie an die Konzentrationslager gedacht), ist durch die Kunst gezeigt worden und bildet eine spezifische Einheit, welche ohne Rücksicht auf den bildenden Ausdruck, wie bereits erwähnt, die Bearbeitung dieses Schaffens als Ganzem, auf diese Weise aufgefasst, ermöglicht.

Eine ganze Reihe von Motiven, typisch für den Schaffenden »hinter Stacheldraht«, deckt die Psychologie dieser Menschen auf, die nicht immer auf den ersten Blick ersichtlich ist. Bei genauer Beobachtung, erscheint es uns, dass sie ausserordentlich klar und gegenwärtig ist und dass sie ein Register der verschiedensten menschlichen psychologischen Zustände, die der entrechtete Mensch durchgemacht hat und durchmachen musste, zeigt.

Neben diesen bereits eingeführten Eigenheiten, die allen gemeinsam sind, besteht noch ein Moment, wertvoll im Opus der Gefangenen — das Dokumentäre des bildenden Sagens. Es gibt keine schriftlichen Quellen, Notizen, keinerlei Erzählen und keine Erinnerungen, scheint es uns, die imstande wären, mit soviel Authentizität und Sicherheit alle Schrecken des Lagerlebens zu übertragen: der Plätze und Ambiancen, der Vorfälle, der Krematoriumsöfen, Gaskammern, der Steinbrüche des Todes... Auch neben einem gewissen Optimismus dem wir, wie es scheint, hie und da begegnen in den Werken Einzelner, bei dem Zeichnen und Malen des Menschen — gerade des Menschen als dem Symbol des Glaubens an eine bessere Menschheit, oder einfach des Menschen, der Gegenstand des Betrachtens und bildendem Nachdenkens ist, bewusst oder unbewusst, bei Schaffenden ist immer auch jenes unvermeidliche Leitmotiv gegenwärtig — der Wunsch, all dies zu überleben; dass man eine grosse Anstrengung macht, eine passive oder aktive, und dass man überlebt.

Die Werke aus dem Zyklus der Gefangenen und Kriegsgefangenen — um sie mit so einem gemeinsamen Namen zu vereinigen — analysierend, stossen wir auf ganze bildende Unternehmungen, auf ausserordentliche Werte und auch in Ausnahmefällen auf das Erleben des Zenits des bildendem Schaffens. Im Durchschnitt sind diese Werte, trotzdem und vor allem, ein Dokument ihrer Zeit und bestimmter Ereignisse.

Aber nicht wegen einer kleineren Fähigkeit des Autors, sondern wegen der verringerten Möglichkeiten des Bildens sehr breit aufgefasst — vor allem aus psychologischen Gründen, jedenfalls auch wegen der sehr dürftigen Möglichkeiten. In dieser zweiten Hinsicht war die Situation des Kriegsgefangenen etwas besser und von der Technik in Farbe können auch Arbeiten in Öl, neben Tempera und Aquarell,

8 Cvetko Radović, *Bombardovanje logora u Nürnbergu*

gefunden werden, während in Konzentrationslagern eine kleine, schnelle Notiz auf einem Stück Packpapier, dem Teil eines aufbewahrten Briefumschlags, einem Stück Papier, die einzigen Mittel des bildenden Ausdrückens waren.

»Likovni dnevnik« (Tagebuch des Bildens) von S. Bodnar aus dem Lager auf der Banjica — unter diesem Namen bezeichnen wir eine Reihe von nahezu schon verblichener Bleistiftzeichnungen — notiert die Hand eines der Veteranen der engagierten Kunst die schwersten Augenblicke. Die Zeichnungen A. Derokos sind fast die Chronik des Wirkens der Sonderpolizei und der Gestapo in der Djušina ulica und auf der Banjica. Das bildende Werk von M. Bajić aus dem Lager Mauthausen, unlängst in der Publikation »Mauthausen« 106621« veröffentlicht, mit dem Text des Autors selbst, hat die schwersten Seiten der Beschuldigung gegen den Faschismus und seine Ausrottungsmethoden geschrieben.

Neben diesen Serien von Zeichnungen, sind aus verschiedenen Lagern auch einzelne Blätter oder eine kleinere Anzahl von Zeichnungen von A. Lakić, M. Jovanović, N. Karanović,

erhalten geblieben, die das Bild der traurigsten Seiten der Geschichte der Menschheit vervollständigen.

Kriegsgefangene, Maler und Bildhauer, haben ein weitaus grösseres Opus hinterlassen. Die Arbeiten von S. Beložanski, P. Vasić, D. Vlajić, N. Jelača, J. Kukić, P. Lubarda, I. Lučev, S. Radojčić, V. Stanojević, M. Stevanović, K. Hakman, B. Obradović und anderer Autoren, welche sich fern von ihrem Lande befanden, fern von ihrem Hause und ihrer Familie, fern von ihrem Lande, in dem sich im Kriegsgeschehen gleichzeitig auch ernste gesellschaftliche Veränderungen abspielten, in einer schwierigen, aufgezwungenen Situation hinter Stacheldraht, zeigten ihre Haltung, ihre Empörung, malend und notierend all das, was notwendig war, vor dem Vergessen bewahrt zu werden.

Der Versuch dieser Untersuchung ist es, allseitig und vollständig das bildende Schaffen einer Zeit und von Autoren darzustellen, die durch das gleiche Schicksal verbunden waren, aber auch die wahren Werte des Opuses der Gefangenen und Kriegsgefangenen zu bestimmen, alle Umstände im Auge behaltend, unter denen es entstanden ist.